

УДК 419.992 73

**КЫРГЫЗ ФОНОМОРФОЛОГИЯСЫНДАГЫ
ПАРАДИГМАТИКАЛЫК ЖЫЛЫШТАР ЖӨНҮНДӨ
ABOUT PARADIGMATIC SHIFTS IN THE KYRGYZ
PHONOMORPHOLOGICS**

Т. САДЫКОВ*

Аннотация

Макалада кыргыз фонеморфологиясының тарихы, тажрыйбасы жана болочогуна байланыштуу өзөк маселелер талкууга алынат.

Ачык сөздөр: Фонема, фонеморфология, кыргыз фонеморфологиясы, тарыхы, тажрыйбасы жана болочогу.

Summary

In this article actual problems connected with history, achievement and perspective of the Kyrgyz phonomorphology are discussed.

Keywords: Phoneme, phonomorphology, Kyrgyz phonomorphology, history, achievement and perspectives.

Заманга бап ыкчам өнүгүп жаткан лингвистика илими теориялык парадигмадагы олуттуу өзгөрүүлөрдү баштан кечирүүдө. Тилдин ички структурасына багытталып, тил системасын калыбына келтирүүнү көздөгөн адепки теориялык вектор тил аркылуу адам менен улутту таанып билүү максатын аркалаган лингво-антропо-когнито-культурологиялык парадигмага орун бошотууда. Ошол эле маалда абалтан калыпташкан «салттуу» парадигмалардын айрымдары илимий айлампадан чыгарылып жатса, айрымдары кайрадан такталып толукталууда. Мындай жылыштар тектеш тилдердин кыртышында европоцентризмден арылууга багытталган фоно-морфологиялык төл изилдөөлөрдө болуп жатканы да анык [1-4]. Кызыгы, азыркы лингвистикалык парадигмадагы бир да фонологиялык концепция, анын ичинде, Москва, Петербург, Прага фонологиялык мектептери да, генеративдик, просодиялык фонология да, калган бардык багыттар да түрк тилдеринин типологиялык өзгөк белгилерин эске алган эмес экен. Бул - таң кала турган да, таң калбай турган да көрүнүш. Анткени

* филология илимдеринин доктору, профессор, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Бишкек-Кыргызстан
Doctor of Philology, professor, K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek-Kyrgyzstan. E-mail: tash_sadykov@mail.ru

фонологиялык парадигмада орун алган бул көрүнүштүн башкы себеби бирөө гана, атап айтканда: өйдөкү концепциялардын баары өңчөй гана европа тилдеринин базасында курулуп, түрк тилдеринин типологиялык өзөгүнөн агып чыккан жана сөз менен сөз мүчөсүнүн фонетикалык паспортун аныктаган үндөштүк кубулушу теориялык алкактын сыртында калгандыгында. Демек, бул жагынан түрк фонологиясынын теориялык парадигмасы эбактан бери эле индоевропеистиканын кыртышынан өрүш жайган «евроцентристик» оторчул идеянын чеңгелинде калып келгени ачык [3-7].

Ошентсе да, өткөн кылымдын 20-30-жылдарында түрк элдеринин жазуу системасын түзүү озуйпасы күн тартибине коюлуп, фонетика менен грамматиканын өзөк маселелери териштирилип жаткан мезгилде түрк фонологиясы менен морфонологиясы өз кыртышына таянуу менен абалтан келаткан төл өзгөчөлүктөрдү териштирип, талдап ачып берүүгө жетишкени, алтургай алынган илимий натыйжаларды жалпылаштыруу аркылуу дүйнөдөгү Лондон просодиялык мектеби өндүү айрым багыттардын калыптанышына олуттуу салым кошкону анык [8, 141-144]. Бул, алибетте, кыргыз-казак тилтаанымынын пайдубалын түптөп, эне тили үчүн өлчөөсүз эмгек өтөгөн, агездеги даяр теориялык схемаларды пайдаланбай, туурабай, тилдик фактыларды бурмалабай, эне тилдин тун кыртышына таянуу менен иликтөөлөрдү жүргүзгөн, кулакка угумдуу, акылга жугумдуу төл терминдерди иштеп чыкан, алгачкы окуу китептерди түзгөн, жазуу эрежелерин иштеп чыккан, бирок ак жеринен айыпталып набыт болгон эки элдин чыгаан агартуучулары Ахмет Байтурсун уулу, Ишенаалы Арабай уулу, Кудайберген Жубан уулу, Касым Тыныстан уулунун мурастарына барып такалат. Тилекке каршы, аталган залкарлардын бирине да түрк тилдеринин фонологиясы менен морфонологиясынын теориялык негиздерин ачып көрсөткөн эмгек жазып калтыруу тагдыры ыроолонгон эмес экен. Бирок буга карабастан алардын илимий мурастары менен жазуу жүйөсүнүн негизин түзүүгө арналган практикалык сунуштары түрк тилдеринин өзөк белгиси болгон үндөштүк кубулушуна сугарылганы түркология илими үчүн ашкере баалуу [9-15].

Үндөштүккө сөз аркылуу келип, сөз жана үндөштүк өз ара ажырагыс биримдикти түзөрүн, үндөштүктөн тышкары сөз жашай албастыгын жана үндөштүктүн жалпы аракет чөйрөсү сөз тутумундагы уңгу-мүчөгө да, сөздүн өзүнө да бирдей тараларын жетик аңдап түшүнгөн А. Байтурсун уулу үндөштүккө байланыштуу көз

караштарын төтө жазуу аттуу «казак орфографиясынын таланттуу долборунда» ишке ашырган экен [16, 119]. Айтор, бул идея Лондон просодиялык мектебинин кыртышында ийгилик менен өркүндөтүлгөнү маалым.

Үндөштүктүн табиятына байланыштуу көп жагынан өйдөкүгө үндөш көз караш К.Тыныстан уулунун эмгектеринде учурайт [12-15]. Эгерде А.Байтурсун уулу үндөштүктү сөздүн бүтүндүгүн камсыз кылган негизги кубулуш катары караса, К.Тыныстан уулу аны сөздүн башкы мууну болгон уңгудан агып чыгып, калган муундарга бирдей таралган өзөк кубулуш катары карайт.

К.Тыныстан уулунун теориялык парадимага кошкон олуттуу салымы дал ушул кубулуштун ишке ашуу механизми менен байланышат. Ал өзүнүн 1934-жылы жарык көргөн «*Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору*» аттуу эмгегинде, агездеги бул кубулушка карата айтылган оторчул көз караштардан (И.А.Батманов ж.б.) айырмаланып, үндөштүк кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн жандуу, жашап жаткан жана жашай бере турган кубулуш экендигин далилдей келет да, бул кубулуштун ишке ашуу механизми төмөнкү алгоритм аркылуу башкарыларын ачып көрсөтөт:

«Общий закон влияния первого гласного звука на третий гласный идет через посредство второго рядом стоящего звука (биринчи үндүү тыбыштын үчүнчү үндүүгө таасир этүү заңы жанаша турган экинчи тыбыш аркылуу ишке ашырылат)» [12, 6].

Деген менен бул жобо күнү бүгүнкүгө чейин жалпы тил теориясында да, түркологияда да өзүнүн татыктуу баасын албай келет. Анын көп себебинин бири бул жобонун мазмуну бүгүнкүгө чейин адистер үчүн жетик боло бербегенден да болушу мүмкүн.

Ошентсе да, аталган жобо түркологиядагы эң орчундуу ачылыштардын бири экендигин баса белгилөө менен аны төмөнкүчө тактоо зарыл:

«Үндөштүктө биринчи муун үчүнчү муунга түздөн түз таасир этпестен экинчи муун аркылуу таасир этет (В сингармонизме влияния первого слога на третий слог идет не прямо, а через посредство второго рядом стоящего слога)» [17, 228].

Белгилей кетчү нерсе, бул принцип нейрокомпьютердик парадигмада *башкаруунун борбордоштурулбаган гетерархиялык принциби* деп аталат [18]. Жобонун чындыкка шайкештигин төмөнкү мисал аркылуу тастыктоого болот:

(1) *куш + нын > куштун* (сайраганы);

(2) *куш + лар + нын* > *куштар + нын* > *куштардын* (сайраганы).

Мындагы (1) мисалда 1-муун (*куш* унгусу) 2-муунга (*-нын* мүчөсүнө) жана анын негизинде 1-муунду түзгөн *у* үндүүсү 2-муунду түзгөн *ы* үндүүсүнө түздөн түз таасир этип, мүчөдөгү ачык *ы* үндүү эрин *у* үндүүсүнө өтүп айтылат.

Ал эми (2) мисалда 1-муун (*куш* унгусу) 2-муунга (*-лар* мүчөсүнө) *у => а* шайкештиги аркылуу таасир этсе, 2-муун (*-лар* мүчөсү) үчүнчү муунга (*-нын* мүчөсүнө) *а => ы* шайкештиги аркылуу түздөн түз таасир этип, көптүк мүчөдөгү кең үндүү да, жөндөмө мүчөдөгү кууш үндүү да сакталып айтылышын шарттайт. Сал. *куш + тар + дын*.

Эгерде бул процессте салттуу көз карашка ылайык 1-муун калган бардык муундун үндөшүп айтылышын (*у => а, у => у*) аныктаган болсо, анда (2) учурда тилде колдонулбаган **куш + тар + дун* > **куштардун* формасы пайда болмок. Буга, алибетте, тил жол бербейт.

Ошентип, К.Тыныстан уулунун аталган эмгеги агездерде кыргыз жергесинде кызмат өтөп жүргөн атактуу окумуштуу Е.Д.Поливанов тарабынан минтип бааланган экен:

«И тот факт, что т. Тыныстанов не просто прислушался к последнему слову западной науки, а наоборот – самостоятельно пошел по параллельному ей пути, создав собственную морфонологию кыргызского языка (хотя и не называемому им этим именем), уж сам по себе говорит о значительности достижений киргизского лингвиста. Этим я вовсе не хочу сказать, однако, что все вопросы морфонологического характера уже разрешены для кыргызского языка Тыныстановым. Но во всяком случае сделано им уже достаточно для того, чтобы практические вопросы орфографии могли разрешаться на твердой базе теоретического материала...» [19].

Тилекке каршы, аалымдын кыска жана нуска айтылып, улуттук илим академиябыздын кол жазмалар фондунда сакталып турган бул баасында кыргыз морфонологиясы кантип жана кандай даректерге таянуу менен иштелип чыккандыгы жөнүндө так маалымат берилген эмес. Ошентсе да, анын бул бүтүмү үндөштүктү ишке ашырган заң-эрежеге барып такаларында шек жок.

К.Тыныстанов аталган эмгегинде сөз жана сөз формаларын логикалык санак (исчисление) жолу менен эсептеп алуунун жол-жобосун да иштеп чыккан экен. Бул максатта кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн бирдей мүнөздүү болгон муундун төмөнкүдөй 6 тибин жетекчиликке алынат: А, АР, АLP, РА, РАР, РALP. Мында А – үндүү тыбыш, Р – үнсүз тыбыш, L – уяң үнсүз. Ар

бир тип тиешелүү тыбыштар менен толтурулгандан кийин бир муундуу сөздөрдүн толук тизмеси алынат. Андан соң кезек эки муундуу сөздөргө келет. Мындай сөздөрдү алуу үчүн 6 типке көп муундуу сөздүн бардык өңүттөрүндө бирдей келген соңку үч тип көбөйтүлөт да, эки муундуу сөздөрдү уюштурган муундун 18 тиби аныкталат. 18 тип тыбыштар менен толтурулгандан кийин эки муундуу сөздөрдүн толук тизмеси чыгарылат. Өйдөкү амалды улам кайталоо аркылуу 3, 4, 5 жана башка көп муундуу сөздөрдүн толук тизмеси аныкталат. Кызыгы, дал ушул математикалык ыкма аркылуу алгач ирет кыргыз тилинин сөздүк курамын аныктаган 100 миңден ашуун сөз жана сөз формасы алынат [15].

К.Тыныстанов тарабынан сунушталган бул ыкма азыркы формалдык компьютердик лингвистикада *тилдик объектилерди логикалык эсептеп чыгуу ыкмасы* (способ логического исчисления лингвистических объектов) деп аталат. Бул ыкма XX кылымдагы тил илиминде төңкөрүш жасаган жана америкалык окумуштуу Н.Хомский тарабынан негизделген генеративдик лингвистика аттуу багыттын теориялык негизин түзөт. Кызыгы, Н.Хомскийдин «*Синтаксистик структуралар*» аттуу эмгеги англис тилинде 1957-жылы Нидерландияда басылып чыкса, К.Тыныстан уулунун эмгеги андан чейрек кылым мурда Кыргызстанда басылып чыгат. Бул фактынын өзү эле генеративдик морфологиянын бир башаты түркологияда жатат деген ойго жем таштайт. Кыскасы, К.Тыныстан уулу, А.Байтурсун уулу өңдүү дааналарыбыздын илимий мурастарын тектештирме өңүттөн териштирип чыгуу түркологиянын өзөк маселеси экендиги талашсыз [20; 21].

Түрк тилдери үчүн уңгу жана мүчөнүн тыбыштык курамында орун алган кош антиномия аттуу карама каршылык – түрк фонорморфологиясындагы эбактан бери чечилбей келаткан көп талаштын башы. Кезегинде бул карама каршылык В.А.Богородицкий тарабынан минтип чечмеленет:

«Вокализм корня представляет одну существенную особенность сравнительно с вокализмом придаточных морфем: в нем гласные выступают каждый в своей индивидуальности без чередования с другими гласными, тогда как в придаточных морфемах гласные ограничены двумя основными типами – либо гласный широкий, либо узкий, видоизменяющиеся сообразно с вокализмом корня в отношении палатальности или непалатальности, а также губности или ее отсутствия» [22, 117].

Мындай антиномияны сөздүн биринчи муунунун (унгунун) фонологиясы жана кийинки муунунун (мүчөнүн) фонологиясы деп экиге бөлүп караган Н.С.Трубецкойдун төмөнкү пикири олуттуу:

«В тех тюркских языках, где последовательно осуществляется так называемая гармония гласных, приведенная выше система наличествует в полном объеме, то есть фонологически значимом виде, лишь в первом слоге слова; во всех прочих слогах тембровые противоположения нейтрализуются, и тембровые признаки гласных непервого слога в своей реализации равняются на гласные предшествующего слога» [23,113].

Ошентсе да, Н.С.Трубецкой аталган антиномия вокализмде гана орун алып, уңгуда сегиз үндүү түгөлү менен айырмаланат, мүчөдө болсо алар жоон-ичке жана ачык-эрин белгилери боюнча бейтараптанат (нейтралдашат) деген пикирди тутунат. Мунун негизинде мүчөдөгү вокализм үчүн бири биринен кең-кууштук белгиси боюнча айырмаланып, калган эки белги боюнча аймаланбаган эки *архифонема* бөлүнөт деген бүтүмгө келет.

Түрк тилдеринде уңгу менен мүчөнүн фонологиясында функционалдык жактан бирөөңөйлүк жок экендигин тастыктаган Н.С.Трубецкойдун бул пикири анын өзүнүн архифонемага берген башка бир аныктамасына каршы келет. Анткени аныктама боюнча бир өлчөмдүү оппозициянын ичинде келип, бир гана урунттуу белги боюнча айырмаланган түгөйлөш эки фонема бири-биринен айырмаланбай калган учурда гана архифонема жөнүндө сөз кылууга болот [23, 84]. Демек, архифонема жердигинде бир өлчөмдүү оппозициянын чегиндеги бир гана белги боюнча бейтараптанган түгөйлөш эки фонеманын негизинде бөлүнүшү керек болот. Ал эми түрк тилдери үчүн архифонема бир эле учурда эки белги боюнча бейтараптанган төрт фонеманын негизинде бөлүнөт. Бирок, тилекке каршы, Н.С.Трубецкойдун эмгегинде бул жөнүндө бир да сөз айтылган эмес.

Ар кандай фонологиялык концепциялардагы аталган маселенин чечилиши, чын-чынына келгенде, Н.С.Трубецкойдун концепциясынын эле түрдүүчө айтылган нускалары болуп эсептелет да, анда өйдөкүдөй эле вокализм жөнүндө гана сөз болот [8; 16; 22]. Ошол эле маалда түрк тилдериндеги мүчөдөгү көп варианттуулукту ишке ашырган үндөштүк жана морфемалар чегинде аны коштоп жүргөн үнсүздөрдүн алмашуу кубулушу теориялык парадигманын алкагынан да, изилдөөчүлөрдүн назарынан да тышкары калып келет. Илимде минтип теорияга каршы

келген же анын жол-жобосун жокко чыгарган фактылар кездешсе, тушуккан туңгуюктан чыгуунун жолун издөө – бул табигый көрүнүш. Мында эң кеми эки жол бар экендиги, айтпаса да, түшүнүктүү.

Биринчи жол – эски теорияны жокко чыгаруу жана анын ордуна жаңы теорияны сунуштоо. Талкууга алынган маселенин алкагында эрегиш теориянын жаңы версиясы казак тилинин кыртышында А.Жүнисбек тарабынан иштелип чыкканы белгилүү [3; 4].

Экинчи жол – мурунку теорияны өркүндөтүү жана анын жоболорун тилдик фактыларга шайкеш келтирүү. Биз тандап алган бул жолдо мурунку теориянын жаңы версиясы төмөнкү жоболор аркылуу тастыкталат:

1. Түрк тилдери үчүн фрейм-түзүмү боюнча изоморфтуу болгон фонемалар да, морфонемалар да өз-өзүнчө автономдуу системага ээ. Морфеманын баштапкы формасын түзүү фонема менен морфонеманын функционалдык башкы кызматы деп табылат.

2. Фонеманын калыпташуу базасын уңгу морфемалар түзсө, морфонеманын калыпташуу базасын мүчө морфемалар түзөт. Уңгунун тыбыштык жагынан мүчөнүн тыбыштык жагын аракетке келтирүүчү программа агып чыгат да, ал программа мүчөдөгү көп варианттуулуктун булактарын, иралды *үндөшүм* (сингармонизм) жана *үндөнүм* (ассимиляция) кубулуштары менен алардын аракет чөйрөлөрүн тескеп башкарып турат.

3. Мүчөнүн тыбыштык жагы уңгунун тыбыштык жагынын тилдеги ички чагылышы, демек, уңгудагы фонемалар системасынын модели болуп эсептелет. Уңгудагы фонемалар демейде позицияга байланган жана контекстке баш ийбеген абалда болсо, алардын белгилүү бир субстанциялык касиеттерин таратуу милдетин аткарган мүчөдөгү фонемалар позицияга байланган, бирок контекстке баш ийген абалда болот. Ошондуктан уңгудагы фонемалардын касиеттери алардын туруктуу болушун шарттаса, мүчөдөгү фонемалардын касиеттери, керисинче, алардын үндөштүктүн жана үнсүздөрдүн алмашуу кубулушунун чектелген алкагында өзгөрүлмөлүү болушун шарттайт. Алмашууга катышуучуларды тандоо жана бөлүштүрүү туш келди эмес, максаттуу түрдө алардын белгилик мазмунундагы заттык жалпылыктын бар болуу принцибин эске алуу аркылуу ишке ашырылат.

Бул жагынан үнсүздөр:

а) көбүнчө жасалуу орду боюнча (сал. кырг. *н~д~т, л~д~т* гоморгандуу үнсүздөрдүн алмашуусун: *-ны/-ды/-ты, -нын/-дын/-тын, -*

ныкы/-дыкы/-тыкы; -ла/-да/-та, -лар/-дар/-тар, -луу/-дуу/-туу; башк. $n\sim d\sim z$, $l\sim d\sim z$ жасалуу орду бирдей үнсүздөрдүн алмашуусун: -ны/-ды/-ты/-зы, -ның/-дың/-тың/-зың, -да/-та/-за/ла, -лар/-тар/-зар/-нар) тандалат,

б) сейрегирек жасалуу ыгы боюнча (сал. $l\sim ш$, $p\sim z$ тыбыштарынын тарыхый шайкештигин: кырг. *беш* ~ булг. *бел*, кырг. *тогуз* ~ булг. *тохур*) тандалат,

в) үндүүлөр көбүнчө кең-кууштук белгиси боюнча (сал. мүчөдөгү үндүүлөрдүн кыргыз тилинде же жалаң $a\sim e\sim o\sim \emptyset$ кең (-лар/лер/-лор/-лөр, -да/-де/-до/-то), же жалаң $y\sim u\sim y\sim \emptyset$ кууш (-нын/-нин/-нун/-нүн, -чы/-чи/-чу/-чү) болуп бөлүнүшүн) тандалат,

г) сейрегирек эриндешип айтылышы боюнча (сал. мүчөдөгү созулма үндүүлөрдүн кыргыз тилинде жалаң эрин үндүү болуп келишин: $y\sim \emptyset$, $oo\sim \emptyset$: -уу/-үү, -оо/-өө, -луу/-лүү) тандалат.

4. Мүчөдөгү алмашууга катышкан фонемалардын курамы алардын ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды аныктоо маселесин актуалдаштырат. Бул болсо мүчө менен уңгунун тыбыштык мейкиндиктерин бирдей даражада бөлүштүрүп жиктөөгө, демек, фонемалар системасынын өзөгүн түзгөн ажыратуу белгилерин аныктоого өбөлгө түзөт. Мында алмашууга катышкан фонемалардын орток белгилери аларды жалпылаштыруу үчүн колдонулса (маселен, $y\sim u\sim y\sim \emptyset$ үндүүлөрүнүн жалпылоочу белгиси алардын кууштугу болсо, $a\sim e\sim o\sim \emptyset$ үндүүлөрү үчүн - алардын кеңдиги болот), алмашууга катышкан ар бир фонеманын керт башына тиешелүү жеке белгилери аларды айырмалоо үчүн колдонулат (маселен, ачык-эриндик жана жоон-ичкелик белгилери $y\sim u\sim y\sim \emptyset$, $a\sim e\sim o\sim \emptyset$ үндүүлөрү үчүн айырмалоочу белги деп табылат).

5. Мүчөдөгү фонемалардын уңгудагы фонемалардын касиетине ыңгайлашуусу системага бүтүндөй утуш алып келет жана мунун натыйжасында уңгу менен мүчөдөгү фонемалар экөө тең бир эле учурда субстанциялык жактан белгилик мазмундагы бирөңчөйлүккө жетишет. Бирок бул бирөңчөйлүктүн орду фонемалар менен алардын ажыратуу белгилеринин уңгу-мүчөдөгү бирөңчөй эмес бөлүнүшү аркылуу толтурулат.

6. Уңгудагы фонемалар менен алардын ажыратуу белгилери өзүнө тиешелүү бардык кызматты, анын ичинде маани ажыратуу кызматын да толук ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо (сал. *сыз*, *сиз*, *суз*, *сүз* уңгуларынын тутумунда үндүү-үнсүз фонемалардын бардык ажыратуу белгилери толук бойдон ишке ашкандыгын),

мүчөдөгү фонемалардын мындай мүмкүнчүлүгү чектелүү болот (сал. жоктук мүчөнүн үндөшүп айтылган *-сыз/-сиз/-суз/-сүз* көрсөткүчтөрүнүн тутумунда үндүү фонемалардын маани ажыратуу кызматы кең-кууштук белгисинде гана ишке ашкандыгын).

Уңгудагы фонемалардын ажыратуу белгилеринин бир бөлүгү берилген уңгу үндөштүктүн кайсы түрүнө тиешелүү экендигин көрсөткөн кошумча квантордук кызматты да аткарат. Мындай касиетке үндөштүктү ишке ашыруу жактан активдүү деп табылган уңгудагы фонемалардын жоон-ичкелик жана ачык-эриндик белгилери ээ болот:

	<i>ат</i>	<i>эт</i>	<i>уй</i>	<i>үй</i>
ы	—	х	—	х
и	х	—	х	—
у	х	х	—	—
а	—	—	х	х

Шарттуу кыскартуулар: **ы,и,у,а** – үндөштүктүн жоон (көмөкөй күү), ичке (таңдай күү), эрин (күү) жана ачык (күү) түрлөрү.

Көрүнүп тургандай, мында негизги күү боюнча *ат*, *уй* уңгулары экөө тең бирдей жоон айтылса, *эт*, *үй* уңгулары экөө тең бирдей ичке айтылат. Бирок кошумча күү боюнча *ат*, *эт* уңгулары ачык күүнүн коштоосунда айтылса, *уй*, *үй* уңгулары эрин күүсүнүн коштоосунда айтылат. Демек, өйдөкү мисалдан уңгудагы фонемалардын жоон-ичкелик жана ачык-эриндик белгилери бир эле учурда маани ажыратуучулук жана квантордук кызматтарды аткара ачыкка чыгат.

Мүчөдө, уңгудан айырмаланып, үндөштүктү ишке ашырууда квантордук кызмат аткарган белгилер маани ажыратууда сигнификативдик кызмат аткарган белгилерден бөлүнгөн абалда болот. Ошондуктан мүчөдөгү фонемалардын квантордук кызматы потенцияда сакталып, сөз формасынын контекстинде уңгунун үндөштүк квантору мүчөнүн кванторуна жабылган учурда гана аракетке келет.

Бул процессти *атсыз*, *этсиз*, *уйсуз*, *үйсүз* сөздөрүнүн тутумундагы жоктук мүчөнүн *-сыз/-сиз/-суз/-сүз* көрсөткүчтөрүнө үндөштүк жактан *ат*, *эт*, *уй*, *үй* уңгуларынын тийгизген таасири аркылуу көрсөтүүгө болот:

	<i>ат-сыз</i>	<i>эт-сиз</i>	<i>уй-суз</i>	<i>үй-сүз</i>
ы	—	х х	—	х х
и	х х	—	х х	—
у	х х	х х	—	—
а	—	—	х х	х х

Мүчөдөгү фонемалардын маани ажыратуу кызматынын башка кызматтардан жиктелип бөлүнүшү алмашууга кириптер болгон үнсүздөрдүн өңүтүндө да орун алат. Мында да үндүүлөр сыяктуу эле үнсүздөрдүн соңку кызматтагы белгилери потенцияда сакталып, морфемалар чегиндеги алмашууга кириптер болгон үнсүздөрдүн өңүтүндө окшошуу-окшошпоо кубулуштарынын таасиринде актуалдашат.

7. Уңгу менен мүчөдөгү фонемалардын функционалдык тең эместиги, экинчи жактан, фонеманын ички мазмунундагы белгилердин маани ажыратуу жана башка кызматтарынын да тең эмес бөлүнүшү түбү келип түрк тилдериндеги мүчөлөр үчүн фонемалар сыяктуу эле алмашуу өңүтүн ээлей турган кошумча бирдик – морфонеманын болушун талап этет. Ошентип, фонемалар сыяктуу эле морфонемалардын да өз алдынча автономдуу системага ээ болушу түрк тилдери үчүн уңгу менен мүчөдөгү фонемалардын колдонушунда жогорку деңгелдеги ийкемдикти камсыз кылат.

Фонема менен морфонеманын айырмачылыгы төмөнкү өңүттөр аркылуу аныкталат:

1) морфонеманын баштапкы формасынын чегинде фонема толугу менен толтурулган валенттүүлүктөрү менен мүнөздөлсө, морфонема толтурулган да, толтурулбаган бош валенттүүлүктөрү менен да мүнөздөлөт. Морфонеманын толтурулган валенттүүлүктөрүн алмашууга кириптер болгон фонемалардын орток ажыратуу белгилеринин топтому түзсө, толтурулбаган бош валенттүүлүктөрүн алмашууга катышкан функционалдык күчтүү фонеманын жеке белгилеринин топтому түзөт.

2) морфонеманын вариантынын чегинде бош валенттүүлүктөрдү толтуруунун натыйжасында морфонема менен фонеманын белгилик мазмуну бирдей теңелет да, натыйжада морфонемадан алмашууга катышкан функционалдык күчтүү фонемага өтүү ишке ашырылат. Дал мына ушул кубулуштун негизинде түрк тилдери үчүн фундаменталдуу деп табылган уңгунун фонологиясы менен мүчөнүн фонологиясындагы антиномия чечилет;

3) морфонеманын вариантынын чегинде фонема үстөк кошумча валенттүүлүктөргө ээ болот да, алар толтурулган соң фонема ажыратуу жана башка белгилерди камтыган максималдык топтом аркылуу мүнөздөлөт. Мында фонемалардын бош валенттүүлүктөрү удаалаштык октун (ось последовательности) таасиринде да, учурлаштык октун (ось одновременности) таасиринде да толтурулат. Ал эми морфонема үчүн

бош валенттүүлүктөрдүн толтурулушу эч бир контексттин таасирисиз эле морфема, сөз сыяктуу жогорку деңгелдерден келген башкаруу буйругу боюнча ишке ашырылат.

Үчүнчүдөн, биздин изилдөөбүздүн натыйжаларын морфонологиялык өңүттөн кароого болот. Мындай учурда морфонологиянын изилдөө объектисин аныктоого, морфонологиялык бирдиктердин, кубулуштардын табияты менен аткарган кызматын ачып берүүгө байланыштуу маселелер дүңүнөн ортого чыгат.

Биздин изилдөө көрсөткөндөй, Н.С.Трубецкой тарабынан сунушталган жалпы морфонология теориясынын үч бөлүмүнүн ичинен түрк тилдери үчүн экөө гана алгылыктуу болуп саналат, бирок мында төмөнкүдөй тактоо киргизүү зарыл:

1. *Морфеманын фонологиялык структура теориясы.* Белгилүү болгондой [23], азыркы фонологиялык концепциялар, анын ичинде Н.С.Трубецкойдун концепциясы да, түрк тилдеринин ички түзүлүшүнө толугу менен жооп бералбайт. Ошондуктан бул жерде сөз иралды морфеманын фонологиялык түзүлүшү жөнүндө эмес, морфонологиялык түзүлүшү жөнүндө болушу керек. Экинчиден, морфонологиялык структура дегенде копоненттери жеке эле фонемадан эмес, морфонемадан да түзүлгөн морфеманын баштапкы формасынын структурасын түшүнүү зарыл. Үчүнчүдөн, морфеманын баштапкы формасын анын негизги вариантынан ажырата билүү керек. Булардын ичинен баштапкы форма эки багыттагы кошилтик кызмат аткарып, бир эле учурда морфеманын маанисине да, негизги вариантына да белгилөөчү болуп келет. Ал эми негизги вариант болсо реалдуу катталган гана варианттардын белгилөөчүсү болалат. Ошол эле маалда баштапкы форма бардык реалдуу катталган варианттардын инварианты, демек, морфеманын архетиби катары синхрондук реконструкциялоо жолу менен гана аныкталат.

Экинчи жагынан негизги вариантка компонент болуп морфеманын ар өңүтү үчүн функционалдык жактан күчтүү деп табылган, ажыратуу жана бириктирүү белгилеринин топтому толук камтылган фонемалар гана келиши мүмкүн. Ал эми баштапкы форманын компоненти катары таза ажыратуу белгилерин гана камтыган фонемалар да, толтурулган жана бош валенттүүлүктөрдүн айкашынан турган морфонемаалар да келе берет. Мында баштапкы формадан морфеманын негизги вариантына же, керисинче, негизги варианттан баштапкы формага өтүүдө бир гана жол орун алат да,

баштапкы формадан конкреттүү вариантка өтүү негизги варианттын данакерлиги аркылуу ишке ашырылат.

2. *Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүү теориясы* морфемалар айкашындагы жеке морфемалардын тыбыштык өзгөрүшүн камтыйт. Н.С.Трубецкойдун бул жобосу төмөнкүдөй тактоо аркылуу түрк тилдеринин фактысына ыңгайлаштырылышы мүмкүн: *морфеманын варианттарын жаратуу теориясы*. Бул тактоо аркылуу морфологиялык деңгелдеги көп варианттуулуктун бардык булактары, анын ичинде сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция, эллизия, аугментация, метатеза өндүү кубулуштар түгөлү менен бир системага бириктирет. Демек, фонемалар менен гана ишке ашырылган түрк тилдериндеги көп варианттуулуктун бардык булактары толугу менен морфонологиялык кубулушка жатат.

3. Морфологиялык милдет аткарган *тыбыштардын алмашуу теориясы*. Эгерде Н.С. Трубецкойдун бул жобосун флективдүү тилдерге мүнөздүү болгон ички флексия кубулушу катары түшүнсөк, анда аны түрк тилдеринин кыртышына жайылтуунун кажети деле жок. Бирок, ошентсе да, диахрондук морфонологиянын маселелерин иштеп чыгууда мындай муктаждык жаралышы мүмкүн. Эгерде аны морфеманын үндөштүк түрү боюнча сөз формасына киришин ишке ашырган алмашуу кубулушу катары карасак, анда ал өзүнөн өзү эле мурунку пункттун карамагына кирери анык.

Ошентип, биздин концепцияда морфонологиянын негизги объектиси статика менен динамиканын ажырагыс биримдигинде каралат. Мындай биримдик төмөнкү жоболор аркылуу камсыз кылынат:

1. Морфонологиянын негизги максаты - морфеманын варианттарынан инвариантты калыбына келтирүү жана инвариант аркылуу бардык варианттарды жараткан эрежелердин топтомун аныктоо. Мындай инвариант катары фонема же/жана морфонеманын тизмегинен куралган морфеманын баштапкы формасы эсептелет. Синхрондук өңүттөн алганда морфеманын баштапкы формасы тилдик система үчүн статикалык объект болсо, кеп (текст) жаратуу процесси үчүн динамикалык объект болот.

2. Диахрондук өңүттөн алганда морфеманын баштапкы формасы (архетиби) да, архетиптин өзгөрүү процесси да динамикалык мүнөзгө ээ. Демек, морфеманын синхрондук архетиби анын диахрондук архетибине дал келиши да, дал келбей калышы да мүмкүн. Бул учурда диахрондук даректерди жасалма түрдө синхронияга

көчүрүп өткөрүү мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылат, бирок синхрония купуя түрдө тилдин өнүгүшүндөгү диахрондук белестерди ичине камтып турары айдан ачык.

3. Синхрония менен диахрониялык даректердин дал келиши морфеманын варианттарынын деңгелинде качан гана анын бир варианты, көбүнесе функционалдык күчтүү, негизги варианты бабатилдеги баштапкы формага шайкеш келип калган учурда орун алышы мүмкүн.

Ошентип, морфонологиянын объектиси менен алкагын аныктоонун чен-өлчөмү түрк сөзү менен уңгу-мүчөнүн ички табиятынын өзүнөн агып чыгат. Бул чен-өлчөмдөр түрк сөзформаларын жаратуу процессине негизделет да, морфонологиянын негизги объектиси морфеманын баштапкы формасы жана аны менен байланышкан варианттары, ошондой эле баштапкы формадан бардык варианттарды жаратуунун эрежелери экендигин тастыктайт.

Морфеманын варианттарын жаратуу эрежелери түбү келип көп варианттулуктун булактарынын иш-аракетине барып такалгандыктан, сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция, элизия, аугментация, метатеза, суперпозиция өңдүү кубулуштар да морфонологиянын объектисине жатат.

Морфеманын белгилүү бир өңүтүнө гана чегерилген жана көп варианттулуктун булактарынын аракет чөйрөсүн аныктаган эрежелер жердигинен морфонологияга тиешелүү деп табылат. Деген менен бул эрежелер ар кандай контекстик жагдайлар менен шартталышы мүмкүн. Алардын басым көпчүлүгү фонологиялык контекстин тескөөсүндө ишке ашып, адатта, үндөшүү жана үндөнүү эрежелерин ичине камтыса, айрымдарын ишке ашыруу үчүн фонологиялык контекстен башка морфологиялык же лексикалык шарттар да талап этилиши ыктымал. Мындай топко, маселен, этиштик негиз үчүн аркылуу мамиле мүчөсүн тандоо заңы, атоочтун жөндөлүш типтери, этиштин жакталыш түрлөрү, фонемалардын түшүп калуу, кыскаруу, кошулуп айтылуу, орун алмашуу өңдүү эрежелери кирет.

Морфонологиялык эрежелердин айырмачылыгы алардын морфонема менен болгон байланыш-катышы аркылуу да аныкталат. Жогоруда белгиленгендей, мындай байланыш фонемалардын алмашуу позициясында гана орун алат, анткени морфонема же коррелятивдик фонемалардын алмашуу позициясында, же башка фонемалардын коррелятивдик фонемалар менен алмашуу өңүтүндө гана бөлүнүшү мүмкүн. Морфонемадан функционалдык күчтүү фонемага өтүү үчүн

контекстке байланбаган башка эреже талап кылынгандыктан өйдөкү эрежелер морфонема менен түз эмес, кыйыр түрдө байланышат. Демек, дал ушул өзгөчөлүк морфонемалык эрежелерди башка эрежелерден айырмалап турат.

Түрк тилдери морфонологиялык эрежелердин колдонуу чөйрөсүнүн окшоштугу менен да, айырмачылыгы менен да, жалпылыгы менен да, жекелиги менен да мүнөздөлөт. Бул эрежелердин калыптаныш тарыхы менен учурдагы абалын тектештирип иликтөө түркологиянын өзөк маселелеринен экендиги талашсыз.

АДАБИЯТ

1. Садыков Т. *Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии*. Дис...докт. филол. наук. Алматы: 1995.
2. Садыков Т. *Основы кыргызской фонологии и морфологии*. Бишкек: Илим, 1992.
3. Жүнісбек Ө. *Қазақ фонетикасы*. Алматы: 2009.
4. Жунисбек А. *Введение в сингармоническую фонетику*. Алматы: 2009.
5. Джунибеков А. *Просодика слова в казахском языке*. Алма-Ата: 1987.
6. Джунибеков А. *Сингармонизм в казахском языке*. Алма-Ата: 1980.
7. Джунибеков А. *Проблемы словесной просодии и сингармонизма в казахском языке*. Автореф. дис...докт. филол. наук. Алматы: 1988.
8. Лайонз Дж. *Введение в теоретическую лингвистику*. М: Прогресс, 1977.
9. Арабайуулу И., Сарсекеуулу Х. *Алифба йаки төтө окуу*. Уфа: 1911 (арап жазуусунда).
10. Байтүрсынұлы А. *Тіл тагылымы*. Алматы: 1992.
11. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөнiндегi зерттеулер*. Алматы: 2010.
12. Тыныстанов К. *Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору*. Фрунзе: 1934.
13. Тыныстанов К. *Эне тилибиз*. Фрунзе: 1928.
14. Тыныстанов К. *Кыргыз тили*. Морфология. Фрунзе: 1934.
15. Тыныстанов К. *Лексикон киргизского языка*. Фрунзе: 1934. // Рук. фонд НАН КР. Инв. 177/37-182/42; 79-84.
16. Реформатский А.А. *Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма // Исследования по фонологии*. М: Наука, 1966.
17. Садыков Т., Шаршембаев Б. *Кыргыз тил таанымында колдонмо лингвистиканын башаттары // Эпос тiлiн зерттеудiң өзектi маселелерi*. Проф. Есет Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған халықаралық дөңгелек үстел материалдары. Алматы: 2011, 29-229-б.
18. Medler D.A. *A Brief History of Connectionism* // [Электрондук ресурс] (http://neuronai.tuke.sk/NCS/VOL1/P3_html/vol1_3.html).
19. Поливанов Е.Д. К.Тыныстанов. *Проект новой орфографии киргизского литературного языка (рецензия)*. // Рук.фонд НАН КР. Инв. № 17 (18).
20. Садыков Т. *Профессор К.Жубанов илими жана морфоностатистика жөнүндө // Қазақ тiл бiлiмiнiң өзектi маселелерi*. Проф. Құдайберген Жұбановтың 110 жылдыгына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.. Алматы: 2009, 10-13-б.
21. Садыков Т. *Муун үндөштүгү жөнүндө // Қазақ тiл бiлiмi: тарих, тәжiрибе, болашак*. Алматы: 2011, 141-145 б.
22. Богородицкий В.А. *Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками*. Казань: 1953.
23. Трубецкой Н.С. *Основы фонологии*. М: 2000.